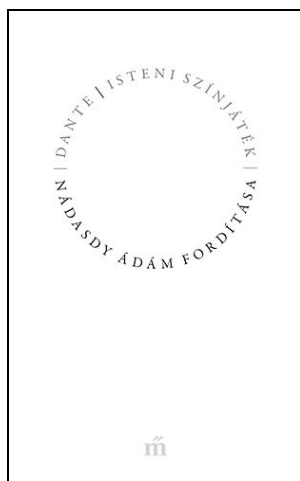

PÁL JÓZSEF

A kompromisszum haszna. Új magyar Commedia

DANTE: ISTENI SZÍNJÁTÉK.
NÁDASDY ÁDÁM FORDÍTÁSA

Magvető Kiadó
Budapest, 2016
792 oldal, 6490 Ft

Biztosan állítható, hogy a magyar műfordítók legmostohább gyermeke nem az Isteni színjáték. Már Babits előtt is volt teljes fordítása (Szász Károly), ezen kívül is számos részt olvashatott a magyar érdeklődő mások átültetésében, még Arany János is kísérletezett az olasz tercinnak és hendecasyllabusok magyarításával. Babits után Weöres Sándor, Lőrinczi László unitárius, Szabadi Sándor református lelkész küzdött az olasz szöveg legjobb magyar megfelelőjének a megtalálásáért (az utóbbi prózában). Nemrégiben Baranyi Ferenc jelentette meg a Pokolt, s tudomásunk van arról, hogy íróasztalán készülőben van a másik két cantica magyar nyelvű változata is.

Fölmerül a kérdés: miért érez kényszert a fordító, hogy sok évszázad elmúltával újból és újból nekivágjon a 14.233 sor más nyelven való megfogalmazásának. A magyarokéhoz hasonló vágy hajtja az angol, francia, német és szinte minden művelt nyelv költőit. Gyakran úgy, hogy már létezik az adott nyelven kitűnő vagy általánosan elismert és népszerű fordítás (Longfellow, Stefan George stb.)?

Pedig Dante nem sok jóval biztatja a műfordítókat, eléggé szánalmasnak tartja az efféle kísérletezgetést. Nyelvészeti, poétikai és teológiai kérdéseket tárgyaló traktátusában még a Szeptuaginta-fordító zsidó bölcseket és szent Jeromos ebéli vállalkozását is sikertelennek tartja. „Azonban tudja meg mindenki, hogy versben írt költői mű nem ültethető át a saját nyelvről más nyelvre anélkül, hogy meg ne törjön minden édessége és harmóniája... Ezért nélkülözik a zsoldárok versei is az édes zeneiséget...(Vendégség, 1.7.)

A Commedia fordítása az önismeret iskolája. Nemcsak nyelvi és költői képességek örök próbája, hanem a fordítóknak a „kicsoda vagyok én?” kérdés megválaszolására tett kísérlete. Ugyanezt mondhatjuk a művészi illusztrációkról és a feldolgozásokról is.

Dante a befolyásolás nagymestere volt. A Commedia maga provokáció. A világirodalom legrafináltabban előkészített csapdája. Hatalmas költői erővel lázító és felszólító alkotás. Dante ars poétikájának két egymással szorosan összefüggő eleme: megmutatni az egyes ember öröklétbe kövült, teljesen lemeztelenített alakját, úgy, ahogyan csak Isten látja őt. (A földi paradicsomban Beatrice is „leveszi fátyolát”.) A külső ábrázolás minden apró mozzanata jel, amely a lélek és tudat legbelsőbb rejtékét tárja fel. Költői képbe írt jellem és sors. A túlvilági alakban valamikor testet öltött és Isten által megítélt lélek esete olyan példa, amely önmagára ismerteti és figyelmezteti a befogadót. A lélek leírásában, megszólalásában felszínre kerülő kollektív tudattalan (jungji terminológiával) rész alapján egyszerre objektív és személyes-érzelmi kapcsolat létesül a még élő „beszélgetőpartnerrel”, s belsővé válik az, amit a gyanútlan olvasó rajta kívülinek gondolt. S elkezd dolgozni benne.

Az így rabul ejtett, a költő szereplőiben önmagára ismerő olvasót Dante egy másodpercre sem hagyja nyugton, befolyásolni, szükség esetén „észre téríteni” akarja. A befogadás nem pusztán tudásbeli, hanem elsősorban egzisztenciális kérdéssé válik. A tükörben feltárulkozó kép állásfoglalásnál többre kényszerít. Célja, Rilkével szölv: változtasd meg életed! A túlvilági lélek sorsa az olvasóban (a hibákból tanulva) folytatódik. A tézis programmá válik. A „csapda” a költői szépség, szuggesztivitás, az ábrázolás hitelessége, a jelenetek megrázó ereje, amely kihívja a hasonlóvá válás vagy elhatárolódás reakcióját. Az ilyen fajta poeta sacer magatartásról mondta Weöres Sándor:

Nem szándékom, hogy kérjelek a jóra.

Perzselő szomjat kelteni a jóra: ezért jöttem.

Nem szándékom, hogy hívjalak a jóra.

Korgó éhet kelteni a jóra: ezért jöttem.

A verstani eszközök közül a legnagyobb dantei „csalétek” kétségtelenül a rím. A rímszerzés maga a vulgáris nyelvű költői tevékenység: verset írni latinul annyi, mint rímet írni olaszul. Őt kortársai „signor d’ogni rima”-nak tartották. A rímnek a Commediában gondolati tartalmat meghatározó szerepe van. A sorok végén olyan két-három elemű „titkos lánc”, amely összetartja a száz éneket az elveszet lélettől (vita-smarrita) egészen a vágyott csillagokig (velle-stelle). Éppen olyan szent tér, mint a középkori képi ábrázolásokon a mandorla, Krisztus, Szűz Mária égi helye. Itt vannak a legfontosabb dolgok és részben más szabályok uralkodnak: Krisztus neve csak önmagával rímelhet (hiszen nincs több Megváltó), négyszer három struktúrában, ami az univerzális egyház tizenkettes számát adja.

Dante szándéka szerint új nyelvet teremtett, amelynek elemei nem konvencionálisak, hanem Ámor által sugalmazottak. Ádám után most ő kapta a *nominatio rerum* lehetőségét, az isteni Szeretet jelenlétében elnevezheti az új éra dolgait. A megnevezés szükségszerűsége alapul, egyszerre a dolgok természetéből következő és mesterséges (konvencionális). A költő így bátran hagyatkozik a szavak (magánhangzók) hangzása hasonlóságában rejlő tartalmi irányításra, hiszen ez gyakran olyan lényegi összefüggésre hívja fel a figyelmet, amelynek revelálására csak a költészet képes. A rím úgy „vezet”, mint a tengeri áramlat egy szakralizált világban, a teremtés közönséges értelemmel fel nem fogható titkaira irányítja a kiválasztottak figyelmét.

Az ilyen alapon szerveződő nyelvtelológiai és -alkotási rímelési gyakorlatot lehetetlen más nyelven visszaadni. Nem véletlen, hogy a fordítók és a kritikusok a rím alkalmazását tekintik a sarokkőnek. Az eredeti mű átlagban soronként hét szót tartalmaz. A nyelvtani szabályok figyelembe vételével három-négy lehetőség marad arra, hogy a fordító-költő eldöntse, melyik szót indokolt rímbe emelnie. A változtatás viszont szokatlan szórendet, inverziót okozhat, s ezzel a forma felhívja önmagára figyelmet, gondolkodtat és lassít. Babits teoretikusként is nagyra becsülte a rímet. Az *Amor sanctus* kötet bevezetőjében írta: „rím, rím egy új világ naiv csengettyűje”, s idézte a rím előtt térdet hajtó Carduccit, de ugyanakkor rossznak tartotta Szász „csengéstelen magyar asszonáncait”. Weöres, Lőrinczi, Baranyi szintén küzdött és küzd a terza rimával.

Nádasdy viszont munkája elején rím ügyben, képletesen szólva, felteszi a kezét: a gondolat hiteles közvetítése a fordító számára fontosabb, mint a sorvégek összecsendülése. Szerinte a „rímet kell inkább feláldozni, nem a tartalmat.” Örök dilemma: szép hűtlennek vagy csúnyá(bb) hűségesek kell-e lennie a fordításnak? Pusztán a rím használatából vagy nem használatából kiindulva is tapasztalhatjuk az Isteni színjáték két legjelentősebb magyar fordításának elvszerű különbözőségeit. Közülük ki-ki a saját ízlése szerint válogathat, bár a fordítók célközönsége nagyon hangsúlyozottan más és más. Ez az olvasó szándékától függetlenül is befolyásolhatja a döntést. Babitsé a legszűkebb értelmiségi kör. Mint ahogyan Dante a „kis csónakokban ülő” (értsd nem kellően felkészült) hajósokat eltanácsolja attól, hogy éneklő hajóját kövessék a nyílt tengerre, úgy Babits is lebeszéli őket a folytatásról: „Ez a könyv csak a művelt közönség számára készült”.

E vonatkozásban Nádasdy álláspontja „demokratikusabb”: bárki által (pl. iskolai tanulók) használható, érthető, s amennyire lehet élvezhető változatot akart adni. Fordítása helyenként talán pontosabban fogalmazza meg az eredetiben leírtakat, mint a formáért a tartalmat esetenként feláldozó nagy előd. Nádasdy szövegén könnyebben szalad a szem, kevesebb formai elem (mint az említett inverzió) akasztja meg a folyamatos és élvezetes utazást. De az övé sem pusztán tartalmi fordítás: Nádasdy nagyjából megőrzi a szótagszámot, s a versszerű építkezés számos más elemét, pl. a versmértéket, (nála rímtelen ötös jambus), gyakran alkalmaz eufonikus hatásokat, szuggesztív költői képeket is.

A crocei poétikán („Commedia a költészet formájában örök”) nevelkedett Babits idealista és maximalista. Az egyetlen és legjobb megoldást kereste minden sorban. Ha ezt más valaki már megtalálta, habozás nélkül átvette (a mű első és harmadik sora Arany János decasyllabusainak szó szerinti ismétlése. Szássszal is így bánt).

A két alkotás összehasonlításának legjobb módja, ha egymás mellett bemutatjuk őket. A *Commedia* egyik legfontosabb és legtöbbször idézet és illusztrált része Dante és Vergilius találkozása Francescával és a szótlannul maradó Paolóval. A költő Francesca szájával itt fejt ki szerelemfilozófiájának egyik legfontosabb tételét. Az idézet Babits általi fordítását mint az eredetitől való eltérés, a „szép hűtlenség” tipikus példáját szokták idézni. A szűk három tercina (Pokol, V. 100-107) nyersfordítása: *Szerelem, amely a nemes szívhez gyorsan hozzátapad, / megragadta őt (Paolót) az én szép személyemért, / amelyet elvettek tőlem; (ennek) módja még most is sért. // Szerelem (amely) senki szeretettnek nem engedi meg, hogy viszont ne szeressen, / az érte (Paolo) való vágy engem olyan erősen megragadott, / hogy, mint látod, még most sem hagy el (össze vannak ölelkezve). // Szerelem vezetett minket egy halálba, / Caina (testvérgyilkosok helye a pokol legmélyén) várja azt, aki az életünket kioltotta.*

Babits:

*Szerelem, gyenge szívnek könnyü méreg,
társamat vágyra bujtá testemért,
mely oly csúf halált halt – rágondolni félek.
Szerelem, szeretettnek szörnyű métely,
szívemet is nyilával úgy találta,
hogy látod, itt se hágy keserve még el.
Szerelem vitt kettőnket egy halálba,
ki vérünk ontá, azt Kaina várja.*

Nádasdy:

*A szerelem, finom szívek ragálya,
őt föltüzelte szép testem iránt,
amelytől megfosztottak – szörnyű módon.
A szerelem, mely mindig kölcsönös,
úgy elfogott az ő lénye iránt,
hogy – íme, látod – most is fogva tart.
A szerelem vitt egy halálba minket;
aki megölt, arra Kaina vár.*

A középkorban szerelemfilozófiai szakkifejezésnek számító *cor gentile* eredeti értelmét egyik fordítás (gyenge, finom) sem adja vissza. A *nemes szív* az égi hatások befogadására való különös érzékenységet vagy alkalmasságot jelent, pozitív és általában veszélytelen érték (Francesca ezér hangsúlyozta lejjebb: nem is gondoltak semmi rosszra, *senza alcun sospetto*). Az égből áradó szeretet jó kell, hogy legyen, rábízhatjuk magunkat. Másrésztől a befogadásra alkalmas szív is kevesek számára biztosított isteni adomány. A legnagyobb pozitívum azonban a testi vágy és a költészet következtében ellentétébe fordult.

Szintén problematikus a második tercina eleje: Babitsnál: nagyon rossz annak, akit szeretnek (az *Ámor* nyila kép Babits invenciója), Nádasdy utal ugyan a kölcsönösségre, de lényeg itt is elsikkad: az, hogy égi törvény szerint nem lehetséges, hogy az, akit szeretnek, ne szeressen viszont. Francesca Paolo viszontszeretésének az áldozata (Dante a *martiri* szót használta).

A fordítás értelmezés is. A 15. énekben Dante a szodomiták között mesterével, Brunetto Latinivel találkozik (XV.70-72). A „fia” sorsáért aggódó és neki nagy jövőt jósoló megégett arcú bűnös tanár biológiai hasonlatot alkalmaz, egymás után kétszer. Ezzel Latini figyelmezteteni akarja Dantét, hogy ne közösködjön egyik párttal sem. Nyersfordítás: A sorsod annyi tiszteletet (elismerést) őriz számodra, / hogy mind az egyik, mind a másik párt éhes lesz / rád; de távol legyen a fűtől a kecske/csőr (a *becco* mindkettőt jelentheti).

Babits:

*Számodra nagy hírt tart a sorsnak marka,
s még mind a két párt éhes lesz nevedre;
hanem a fűtől messze marad ajka.*

Nádasdy

*Oly dicsőséget tartogat a sorsod,
hogy mindkét párt beléd akar harapni;
de távol lesz a kecskéktől a fű!*

Az *onor* Babitsnál *nagy hír*, Nádasdynál *dicsőség*. A *fortuna* mindkettőjükénél *sors*, az előbbi meg is személyesítette (sorsnak marka). Az éheselek lesznek rád metaforikusan, a legelés pedig konkrét értelemben utal a Dantéra leselkedő veszélyekre. A második babitsi sor telitalálat, Nádasdy viszont, véleményem szerint, kevésbé szerencsés megoldást választott. A költőbe beleharapni akaró két párt képét eléggé bizarrnak érzem. A kérdések másutt is felvetődhetnek: hogyan és miért lett *dolcezzából* (di figlio) *mosoly*, *debito amoréból* férji kötelesség?

A fordító nagyon nehéz és hálátlan feladatra vállalkozik. (Gondoljon bele az olvasó, hogyan adná vissza idegen nyelven Arany „ösztvővér kútágas hórihorgas gémmel” sorát, hogy az költészet maradjon.) Mindig lehet kifogásokat emelni valamilyen megoldás ellen, másként értelmezni szavakat, sorokat. Ráadásul a műfordító munkájának eredménye (szemben az eredetivel) csak ideig-óráig érvényes. Minden kor és nép szeretné megalkotni a *saját Aeneidés*t, *Hamletj*t, *Faustj*t. Nádasdy művének erényei közé tartozik nyelvi frissessége, alapos jegyzet apparátusa, tanulhatósága. Az a nyilvánvaló törekvés, hogy az olvasó tudati és érzelmi világához minél közelebb vigye a *Commediát*, hogy élővé, „használhatóvá” tegye számára. A tájékozódás megkönnyítésében sokat segíthetnek a frappáns beszúrt fejezetcímek is. A népszerűsítés szándékának és igénynek Nádasdy műve maradéktalanul megfelel, még ha nem is helyettesítheti Babitsét.